тичә будур ки, инам тәфәккүрүн фәал просесиндә һасил олунур. Демәли, халг университетләри системиндә дә тә'лимин мүвафиг тәшкили лазымдыр. Тә'лимин бурада ән кениш јајылмыш нөвү ајдынлашдырычы-репродуктив нөвдүр. О, бир сыра ашкар мүсбәт кејфијјәтләри олдуғуна көрә, халг университетләри мүәллимләри тәрәфиндән кениш истифадә едилир. Тә'лимин бу нөвүндән һәмишә сәмәрәли истифадә етмәк мүмкүндүрмү? Хејр, јалныз мүәјјән шәраитдә вә шәртләрлә. Бу шәрт, һәр шејдән әввәл, тә'лим материалынын характериндән ибарәтдир. Әкәр материал информатив (мә'лумат) характер дашыјырса, әмәли ишләрин үсулларынын тәсвиридирсә, динләјичиләрә чәтин көрүнүрсә вә принсип е'тибарилә јенидирсә, ахтарычы фәалијјәт үчүн динләјичиләрдә истинад биликләри јохдурса—бүтүн бу һалларда репродуктив фәалијјәт апарычы, әсас рол ојнајыр. Она көрә дә халг университетиндә илк дөврләрдә тә'лимин әсас нөвү кими ајдынлашдырычы-репродуктив метод чыхыш едир вә тәдричән проблемли тә'лимин елементләри тәтбиг олунур. Беләликлә, педагожи биликләр үзрә халг университетләриндә елмләрин әсасларына јијәләнмәкдә бүтүн тә'лим просесинин **әсас мәгсәди** динләјичиләрә јарадычы тәшәббүскарлыг вәрдишләринин ашыланмасы, тәфәккүр мүстәгиллијинин вә өзүнүтәһсилә марағын јарадылмасыдыр.

Индики дөврдә республиканын шәһәр вә рајонларында педагожи тәблиғатын ваһид системи формалашмышдыр. Белә бир системин јарадылмасы педагожи ичтимаијјәтин, алимләрин, мүәллимләрин, педагожи чәмијјәтин вә «Билик» чәмијјәтинин гүввәләрини бирләшдирмәји тәләб едир. Валидејнләр үчүн халг университетләри педагожи тәблиғатын үмуми системиндә бундан сонра да апарычы јер тутмалыдыр. Халг университетләри мөвчуд олдуглары мүддәт әрзиндә е'тимады доғрултмушлар. Бунунла белә, халг университетләринин ишинин кејфијјәти һәлә гәнаәтбәхш дејилдир. Онларын фәалијјәтинә мүнасибәти көкүндән дәјишдирмәк, тәләбкарлығы артырмаг лазымдыр.

Инанырыг ки, Азәрбајчанын педагожи биликләр үзрә тәблиғатчы фәаллары партијамызын XXVI гурултајынын вә республика коммунистләринин XXX гурултајынын тарихи гәрарларыны, Л. И. Брежнев јолдашын мә'рузә, чыхыш вә нитгләрини динләјичиләрә чатдырмаг, дәриндән мәнимсәтмәк үчүн бүтүн гүввәләрини сәфәрбәрлијә алачаг, зәһмәткешләрин коммунист тәрбијәсиндә **халг университетләринин** ролу вә әһәмијјәтини јүксәлдәчәк, 1982-чи **илин вә үмумән он** биринчи бешиллијин бүтүн планларынын вә сосиалист өһдәликләринин јеринә јетирилмәсинә наил олачаг, ССРИ јарадылмасынын шанлы 60-чы илдөнүмүнүн лајигинчә гејд олунмасы үчүн өз билик вә бачарыгларыны әсиркәмәјәчәкләр.

Сөзүмүзү Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын Мәркәзи Комитәсинин бу јахынларда кечирилмиш Үмумиттифаг «Билик» Чәмијјәтинин VIII гурултајына мүрачиәтиндәки бу фикирләрлә битирмәк истәрдик: «Сов.ИКП Мәркәзи Комитәси гурултаја сәмәрәли иш арзулајыр вә әмин олдуғуну билдирир ки, Ленин орденли Үмумиттифаг «Билик» Чәмијјәти өз шанлы ән'әнәләрини давам етдирәрәк бундан сонра да коммунизм гуручулуғу, јени инсан формалашдырылмасы вәзифәләринин јеринә јетирилмәсинә, сүлһ вә сосиал тәрәгги уғрунда мүбаризәјә лазыми көмәк көстәрәчәкдир».

Шакирд шәхсијјәтинин һәртәрәфли вә аһәнкдар инкишафы һаггында

Меһди МЕҺДИЗАДӘ
ССРИ ПЕА-нын академики

МӘ'ЛУМ олдуғу кими, коммунизм гуручулуғунун мүһүм вәзифәләриндән бири олан јени инсан, һәртәрәфли вә аһәнкдар инкишаф етмиш шәхсијјәт формалашдырмаг проблемини һәлл етмәк, өлкәмиз гаршысында бүтүн вачиблији илә дурмагдадыр. Һәмин проблемин тә'хирә салынмадан һәлли партијамызын сон гурултајларынын, хүсусилә Сов.ИКП XXVI гурултајынын гәрарларында даһа чидди сурәтдә ирәли сүрүлмүшдүр. Сов.ИКП XXVI гурултајына Мәркәзи Комитәнин һесабат мә'рузәсиндә Сов.ИКП МК-нын Баш катиби Л. И. Брежнев јолдаш бу саһәдә әлдә едилән наилијјәтләри гејд етмәклә бәрабәр демишдир: «...Бу о демәк дејилдир ки, биз **јени инсанын** формалашмасы илә әлагәдар олан бүтүн мәсәләләри һәлл етмишик. Бу саһәдә гаршымызда хејли вәзифә дурур... биз сосиалист һәјат тәрзини тәкмилләшдирмәк, јени инсанын формалашмасына мане олан нә варса һамысынын көкүнү кәсмәк үчүн чох иш көрмәлијик. Бу, партијанын сосиал сијасәтинин—мәгсәди совет адамларынын рифаһ вә сәадәтиндән ибарәт олан сијасәтин ајрылмаз тәркиб һиссәләриндән биридир!» (Сов.ИКП XXVI гурултајынын материаллары, Бакы, 1981, сәһ. 84—85).

Бу мүрәккәб вә чохсаһәли проблемин һәлл едилмәсиндә үмумтәһсил мәктәбләринин, һәмчинин педагокика елминин үзәринә дә чох мүһүм вә мәс'улијјәтли вәзифәләр дүшүр. Сов.ИКП XXVI гурултајынын гәрарларында бүтүн ичтимаи елмләрдән, о чүмләдән педагокика елминдән тәләб олунур ки, јени инсан тәшәккүлүнүн елми әсасларыны мүкәммәл сурәтдә ишләјиб һазырласынлар, шәхсијјәтин тәләбатынын мәгсәдјөнлү инкишафы, сосиалист шүурунун тәшәккүлү, һәмчинин јеткин сосиализм чәмијјәтинин мә'нәви һәјатынын ганунаујғунлугларыны даһа дәриндән тәдгиг етсинләр.

Мәктәбләримизин вә педагокика елминин үзәринә дүшән вәзифәләр она көрә мәс'улијјәтлидир ки, онларын тәдгигат објекти вә әмәли иш саһәси ушаг вә кәнчләрин коммунист тәрбијәсидир, нәтичә е'тибарилә, јени инсан тәшәккүлүнүн мөһкәм тәмәли олан һәртәрәфли вә аһәнкдар инкишаф етмиш шакирд шәхсијјәтинин формалашдырылмасыдыр. Лакин е'тираф етмәлијик ки, педагокика елми, хүсусилә ССРИ Педагожи Елмләр Академијасынын хәттилә, тә'лим вә тәрбијә мәсәләләри үзрә тәдгигат ишләринин сәрһәдләрини хејли кенишләндирсә дә, шакирд шәхсијјәтинин һәртәрәфли вә аһәнкдар инкишафы проблеминин тәдгигинә лазыми дәрәчәдә фикир вермир. Сон илләр нәшр едилән педагожи әдәбијјатларда һәмин проблемин ады тез-тез чәкилсә дә проблемә аид олан мәсәләләрин шәрһи унудулур. Буну инкаредилмәз шәкилдә онда көрмәк олар ки, сон 10—15 ил әрзиндә педагожи әдәбијјатда һәмин проблемә даир анчаг бир нечә мәгаләјә—о да проблемин шакирд һәјатына дејил, үмумијјәтлә, ишыгландырылмасына һәср едилмишдир—раст кәлмәк олар. Билаваситә шакирд һәјатына һәср едилмиш бу чүр әсәр М. Н. Скаткинин «Школа и всестороннје развитије детеј» (Москва, 1980) китабы истисна едиләрсә, јох дәрәчә-

синдәдир. Мәһз буна көрә дә проблемин һәлли индијәдәк мәктәб вә мүәллимләрин диггәтиндән јајынмышдыр. Бунун башлыча сәбәбләриндән бири одур ки, сон вахтлара гәдәр шакирдин тәрбијәсинә биртәрәфли, јә'ни фәнләр үзрә нә дәрәчәдә мүвәффәгијјәтлә охумасы бахымындан јанашылырды. Белә мүнасибәт нәтичәсиндә шакирдин бүтүнлүкдә инкишаф етмәси илә мәшғул олмаг унудулурду.

Проблемин индијәдәк белә јарытмаз шәкилдә ишләнмәсинин бир мүһүм сәбәби дә јерләрдә там мадди вә мә'нәви имкан вә шәраитин олмамасы иди. Чәмијјәтимизин јеткин сосиализм мәрһәләсинә гәдәм гојмасы илә әлагәдар инди шәраит тамам дәјишмишдир. Өлкәмиздә һамылыгла орта ичбари тәһсилин һәјата кечирилмәси, техники-пешә, орта ихтисас вә али тәһсилин сүр'әтлә инкишафы, тә'лим-тәрбијә ишләринин мәзмун вә методларынын јениләшдирилмәси, мадди-мәдәни вә идеоложи шәраитин мисилсиз дәрәчәдә јахшылашдырылмасы нәтичәсиндә елә бир әлверишли шәраит јаранмышдыр ки, она истинад едәрәк проблемин һәлли илә даһа чидди шәкилдә мәшғул олмаг мүмкүндүр.

Сов.ИКП МК-нын мај (1982) пленумунун гәбул етдији Әрзаг програмынын 1990-чы илдәк һәјата кечирилмәси нәтичәсиндә зәһмәткешләрин һәјат сәвијјәси, онларын мадди рифаһ һалы даһа да јүксәләчәк, совет чәмијјәтинин, о чүмләдән шакирд шәхсијјәтинин һәртәрәфли инкишафы үчүн даһа әлверишли имканлар јаранaчагдыр.

Бүтүн бунлары нәзәрдә сахламаг һәр бир мүәллим, мәктәб рәһбәри, маариф ишчиси вә педагог алим үчүн вачибдир. Онлар халг маарифинин һансы саһәсиндә ишләмәләриндән, һансы вәзифәни апармаларындан, һансы фәнни тәдрис етмәләриндән асылы олмајараг гаршыларында гојдуглары әмәли вәзифәни, дејәк ки, фәнн үзрә тә'лим кејфијјәтини јүксәлтмәји лајагәтлә јеринә јетирмәклә бәрабәр, һәм дә шакирдләрин һәртәрәфли вә аһәнкдар инкишафы гајғысына галмалы, бу саһәдә үзәрләринә дүшән вәзифәләри јүксәк мәс'улијјәт һиссилә јеринә јетирмәлидирләр. Бу бир һәгигәтдир ки, өз педагожи фәалијјәтинин сон мәгсәдини көрмәјән мүәллим, ган-тәр ичиндә чәтин јолла аддымлајан, лакин һара кедәчәјини билмәјән адама бәнзәјир.

Мүасир дөврдә педагокика саһәсиндә дәрин вә комплекс маһијјәтли елә тәдгигат ишләри апарылмалыдыр ки, бунларын нәтичәсиндә шакирдләрин һәртәрәфли инкишаф етдирилмәсинин һәм маһијјәти, һәм дә бу анлајышын мәзмуну ајдынлашдырылсын. Шакирд шәхсијјәтини инкишаф етдирмәк үчүн лазым олан амилләр, шакирд шәхсијјәти инкишафынын ганунаујғунлуглары шәрһ едилсин, јеткин сосиализм дөврүндә тә'лим-тәрбијә ишләринин мүасир мәзмун вә формасы, методлары һәм әмәли, һәм дә нәзәри олараг дәрк едилсин. Шакирдин һәртәрәфли инкишафынын, о чүмләдән, елми дүнјакөрүшүнүн вә фәал һәјат мөвгејинин формалашдырылмасы, онун идрак, әмәк вә ичтимаи-сијаси фәалијјәтләринин мәзмун, метод вә формаларынын вәһдәти зәмининдә, тә'лимин мәһсулдар әмәк, политехники тәһсил вә кимнастика илә бирләшдирилмәси зәмининдә, шәхсијјәтләрарасы әлагә, ушаг тәрбијә коллективләри вә с. зәмининдә нә чүр баша чатдырылдығы ајдынлашдырылсын.

Охучулара тәгдим едилән бир нечә мәгаләдә проблемин шакирд јашына вә мәктәб тәһсилинә аид олан әсл һәлледилмә јолларынын мүхтәсәр шәрһ едилмәсинә чалышачағыг. Бу исә, шүбһәсиз, проблемин там һәлли јолларыны ишыгландырмаг иддиасында олмаға әсас вермир.

Шәхсијјәтин һәртәрәфли вә аһәнкдар инкишаф етдирилмәси һаггында тә'лим марксизм-ленинизм классикләри тәрәфиндән елми әсаслар үзәриндә ирәли сүрүлмүш сосиализм вә коммунизм гуручулуғу һаггында өлмәз нәзәријјәнин мүһүм тәркиб һиссәсидир.

Бу тә'лим Сов.ИКП Програмы вә партија гурултајларынын гәрарларында, мүһүм партија вә дөвләт сәнәдләриндә, о чүмләдән ССРИ вә мүттәфиг республикаларын конститусијаларында, Сов.ИКП МК-нын Баш катиби, ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин Сәдри Л. И. Брежнев јолдашын, һәмчинин дикәр көркәмли партија вә дөвләт рәһбәрләринин мә'рузә вә нитгләриндә инкишаф етдирилир. Тәкчә бир мәчмуәдә (1965—1976; КПСС о формировании нового человека. Москва, 1976) бу проблемин һәллини гаршыја мәгсәд гојан 92 мүһүм сәнәд вә материал дәрч едилмишдир. Дикәр мәчмуәләрдә дә коммунизм гуручулуғу, о чүмләдән јени инсан тәрбијәсинә аид чохлу сәнәд дәрч едилмишдир. Мәһз бүтүн бунлар проблемин шәрһи үчүн бизә һәм методоложи, һәм дә нәзәри чәһәтдән әсас верир. Һәмин сәнәдләрдә ирәли сүрүлән идејалардан, гисмән дә олса, истифадә етмәк, бу тә'лими шәрһ етмәк үчүн бөјүк елми әһәмијјәт кәсб едир. Проблемин шәрһи мәгсәди илә биз һәмчинин совет педагокикасы корифејләринин әсәрләринә, кечмишин мүтәрәгги педагожи фикирләринә дә мүрачиәт етмишик. Бунунла јанашы, биз педагокикаја јахын олан фәлсәфә, психолокија вә с. елм саһәләри үзрә тәдгигатларын нәтичәләриндән дә кениш бәһрәләнмишик. Әдаләт наминә демәлијик ки, бу проблем педагокикадан даһа чох гејд едилән елмләр тәрәфиндән арашдырылыр. Бу елмләрин һәр бири проблемә өз нөгтеји-нәзәриндән јанашса да, онларын чыхардыглары елми характерли нәтичәләр педагокика үчүн әсас көтүрүлә биләр.

Проблемин мүхтәлиф мәсәләләринин шәрһиндә габагчыл педагожи тәчрүбәнин тәһлилинә (Азәрбајчан ССР мәктәбләри үзрә) ајрыча јер вермишик. Севиндиричи һалдыр ки, проблемә даир диггәтәлајиг габагчыл педагожи тәчрүбә артыг өлкә, һәмчинин республика мәктәбләриндә јарадылмышдыр. Бу саһәдә јарадылан габагчыл тәчрүбә проблемин шәрһи вә һәлли мәгсәди илә үмумиләшдирилмәјә лајигдир. Бу исә јазыланлары мүәллимләрә даһа чох јахынлашдырар, онларда шакирд шәхсијјәтинин һәртәрәфли инкишафына, өз гүввә вә габилијјәтләринә даһа чох инам ојадар, проблемин һәллинә онларын даһа кениш вә фәал чәлб олунмаларына көмәк едәр. Һәмчинин јазыланлары мүчәррәд нәзәријјәбазлыгдан хилас едәр.

Шәхсијјәтин һәртәрәфли инкишаф етмәси проблеминә даир ирәли сүрүлмүш тә'лимин мүәјјән тарихи вардыр. Һәр шејдән әввәл, бу тарихә ону, үмумијјәтлә, тарихи өјрәнмәк хатиринә дејил, мөвзумуз олан мүтәрәгги тә'лимин рүшејм һалында нечә мејдана кәлиб вә нә чүр инкишаф етмәсини билмәк хатиринә—нәзәр салмаг истәрдик. Бунсуз һәмин тә'лимин маһијјәтини ишыгландырмаг чәтин оларды.

Һәртәрәфли вә аһәнкдар инкишаф етмиш шәхсијјәт формалашдырмаг һаггында тә'лимин рүшејм һалында мејдана чыхмасы вә инкишафына даир.

Үмумбәшәр мәдәнијјәтинин тарихиндән мә'лумдур ки, бир чох мүтәрәгги елми фикирләр вә мәдәнијјәт нүмунәләри заманын тәләбинә мувафиг олараг гәдим дөврләрдә, гисмән дә гәдим Јунаныстанда вә Ромада ирәли сүрүлмүш вә јарадылмышдыр. Лакин онлар өз дөврүндә инкишаф етмәмиш, узун мүддәт гәдим дөврүн хәрабәләри алтында галмыш, нәһајәт, сонралар јенидән үзә чыхыб инкишаф етмәјә башламышлар. Ф. Енкелс «Тәбиәтин диалектикасы» адлы әсәриндә јазыр ки: «Бизанс сүгут едәркән хилас едилән әлјазмалары вә Рома хәрабәләриндән газылыб чыхарылан антик һејкәлләр һејрәтә кәлмиш Гәрб гаршысында јени бир аләм — гәдим јунан аләмини ачды; бу аләмин парлаг образлары гаршысында орта әсрләрин хүлјалары јох олуб кетди: Италијада инчәсәнәт мисилсиз дәрәчәдә тәрәгги едәрәк, санки классик гәдим дөврүн ин'икасы олду вә даһа һеч бир заман бу тәрәггијә чатмаг мүмкүн олмады» (Ф. Енкелс, «Тәбиәтин диалектикасы», Бакы, 1966, сәһ. 4—5).

Шәхсијјәтин аһәнкдар инкишаф етмәсинә даир ирәли сүрүлән тә'лимин дә башланғычы белә олмушдур. О да гәдим Јунаныстанда мејдана чыхмыш, орта әсрләр «зирзәмисиндә» кизли галмыш, сонралар интибаһ дөврүндә јенидән өзүнү көстәрмәјә башламыш, капитализм мејдана кәләндән сонра, шәх-

сијјәтин һәртәрәфли инкишафына һәср едилән вә елми сурәтдә әсасландырылмыш тә'лимә чеврилмиш, нәһајәт, социализм дөврүндә јени ичтимаи-игтисади шәраитин тәләбләринә истинад едәрәк кениш мигјасда инкишаф етдирилиб мүасир сәвијјәјә галдырылмышдыр. Һәмин тә'лимин мүхтәлиф инкишаф мәрһәләләринә бир гәдәр әтрафлы нәзәр салаг.

Гәдим Јунаныстанда мејдана кәлмиш олан бу тә'лим, һәлә илк инкишаф мәрһәләсиндә дөврүн мәшһур алимләринин әсәрләриндә кениш ишыгландырылмыш, һаким синиф олан гулдарларын мәнафејинә хидмәт етмәклә ушаг вә кәнчләрин тәрбијә системиндә һәртәрәфли тәтбиг едилмишдир. Бу тә'лим о заман тәрбијә олунанларын харичи вә дахили кејфијјәтләринин, јә'ни физики вә мә'нәви габилијјәтләринин аһәнкдар инкишаф етдирилмәсинин тә'мин етмәји өзүнә сон мәгсәд һесаб едирди. Мәһз о заман антик педагокика тарихиндә, тәрбијә аләминдә инсан ләјагәтләринин мәзмунуну, аһәнкдарлығыны, физики вә мә'нәви көзәлликләринин бирләшдирилмәсини ифадә едән калокагатхиа идејасы мејдана чыхмышды. Белә бир тәрбијә системинин мәгсәдиндән данышаркән о заман гејд олунурду: «биз она чалышырыг ки, вәтәндашларымыз руһән көзәл, чисмән исә күчлү олсунлар. Мәһз белә адамлар сулһ дөврүндә бир јердә јахшы јашаја биләрләр, мүһарибә заманы исә дөвләти хилас едәр, өз азадлығыны вә сәадәтини мүһафизә етмәји бачарарлар» (бах: Г. Е. Жураковски. Очерки по истории античној педагогики. М., 1940, сәһ. 28).

Лакин белә адамлар гулдарлара тәкчә өз мәгсәдләри үчүн дејил, һәм дә синфи мәгсәдлә—дөвләти идарә етмәк үчүн лазым идиләр. Мәһз она көрә дә мәшһур алимләр өз әсәрләриндә бу тә'лимин мәгсәдини шәрһ едирдиләр. Мәсәлән, мәшһур јунан философу Аристотел јазырды ки, калокагатхиа «гара чамаата», «садә халга», гуллара аид дејил, чүнки онларын көзәллик вә һәгигәтән мәлаһәтлилик һаггында анлајышлары јохдур, онлар бу кејфијјәтләрдән хәбәрдар дејилләр. О, «анчаг задәканлара әлверишлидир» (бах: јенә орада, сәһ. 29). Бурада сөһбәт тәкчә бу идејанын синфи маһијјәтини ачмагдан кетмир—бу чәһәт чохдан мә'лумдур. Сөһбәт идејанын мәнтиги мә'насындан кедир, онун өз дөврү үчүн мүтәрәгги олуб-олмамасындан, шәхсијјәтин һәртәрәфли инкишафына аид олан тә'лимин башланғычы олуб-олмамасындан кедир.

Шүбһәсиз, гулдарлыг дөвләтинин мәнафејинә хидмәт етмәсинә бахмајараг һәмин идејанын заманәси үчүн бә'зи елә мүтәрәгги үнсүрләри вар иди ки, онун әлверишли ичтимаи-игтисади шәраитдә инкишаф етмәсини тә'мин едә биләрди. Бу мүтәрәггилик, һәр шејдән әввәл, онда иди ки, тәрбијә олунанларын физики вә мә'нәви габилијјәтләринин аһәнкдар инкишафы гаршыја гојулан мәгсәдә табе едилирди. Калокагатхиа «ичбари» етик норма кими ирәли сүрүлүрдү. Бу идејада ән мүһүм инсан габилијјәти олан әмәкдән сөһбәт ачылмаса да—әмәји о заман задәканлара дејил, анчаг «гара чамаата» мәнсуб едирдиләр—ики мүһүм кејфијјәтин; физики вә мә'нәви кејфијјәтләрин аһәнкдар инкишафындан сөһбәт кетдијиндән о идеја мүтәрәгги сајылыр, шәхсијјәтин һәртәрәфли аһәнкдар инкишафына даир кәләчәкдә јарадылмыш олан тә'лимин мәншәји һесаб едилә биләр. Чәһаләтин һөкм сүрдүјү орта әсрләр дөврүндә, әкәр бә'зи ихтиралар (мәсәлән, ријазијјат саһәсиндә) нәзәрә алынмаса, гәдим дүнјада мејдана сүрүлмүш бүтүн мүтәрәгги идејалар, о чүмләдән шәхсијјәтин аһәнкдар инкишафы идејасы, тәкрар едирик, кизлиндә галмышды. Лакин интибаһ дөврүнүн башланмасы, феодал мүнасибәтләри әвәзинә капитализм мүнасибәтләринин бәргәрар олмасы илә әлагәдар, мә'лум олдуғу кими, бөјүк ихтиралар, јени елми идејалар мејдана чыхмаға башлады. Мәһз буну нәзәрдә тутан Ф. Енкелс јазырды: «Бу, бәшәријјәтин о вахта гәдәр көрдүјү бүтүн чеврилишләр ичәрисиндә ән бөјүк мүтәрәгги бир чеврилиш иди, даһиләрә еһтијачы олан, тәфәккүр, еһтирас вә характер чәһәтдән, камиллик вә алимлик чәһәтдән даһиләр јетирән бир дөвр иди. Мүасир буржуа һөкмранлығынын әсасыны гојан адамлар һәр нә олсалар да буржуачасына мәһдуд адам дејилдиләр. Әксинә, онлар о заман үчүн характерик олуб мачәра ахтаран чәсарәтли инсанлар руһундан бу вә ја башга бир дәрәчәдә илһам алырдылар» (Ф. Енкелс. Тәбиәтин диалектикасы. Бакы, 1966, сәһ. 5). О заманкы мәшһур ихтирачылар, тәбиијјат, ријазијјат, фәлсәфә, инчәсәнәт вә с. елмләр саһәсиндә әзәмәтли әсәрләр јарадан, мөһтәшәм идејалар ирәли сүрән адамлар һаггында Ф. Енкелсин фикри беләдир.

Педагокика елми саһәси бу чәһәтдән истисна тәшкил етмирди. Бу саһәдә дә әввәлләр бәшәријјәтә мә'лум олмајан бөјүк чеврилишләр баш верди. О чүмләдән, ушаг вә кәнчләрин тә'лим-тәрбијәси аләминдә јени идејалар ирәли сүрүлүрдү. Мәшһур вә көркәмли педагоглар мејдана чыхды ки, инди һаглы олараг онлары классик педагокиканын корифејләри адландырырыг. XVII әсрдә Чехословакијада Ј. А. Коменски (1592—1670), XVIII әсрдә Франса маарифчи, педагог вә материалистләри, о чүмләдән Ж. Ж. Руссо (1712—1778), Исвечрәдә И. К. Песталотси (1746—1827), XVII—XIX әсрләрдә бир чох бөјүк шаирләр Алманијада, Инкилтәрәдә, Русијада вә с. әмәк адамларына хор баханлара, онларын тәрбијәсинә мәһәл гојмајанлара гаршы чыхыш едир, дәјәрли тәһсил системләри, чәмијјәтдә бүтүн адамларын азадлығына, бәрабәрлијинә вә гардашлыг мүнасибәтләри шәраитиндә јашамаларына даир һуманист идејалар ирәли сүрүрдүләр.

Бу бөјүк шәхсијјәтләр тәрәфиндән педагокика саһәсиндә дә јени, диггәтәлајиг идејалар ирәли сүрүлүрдү, хүсусән калокагатхиа идејасыны хатырладан, лакин сосиал мә'нада она зидд олан, јә'ни инсанын мә'нәви вә физики габилијјәтләринин һаким синфин мәнафејинә ујғун аһәнкдар инкишафыны дејил, онун бүтүн габилијјәтләринин бәшәријјәтин мәнафејинә ујғун аһәнкдар вә һәртәрәфли инкишафыны, һабелә тә'лимлә мәһсулдар әмәјин бирләшдирилмәсини тәләб едән идејалар мејдана чыхды.

Тә'лимлә мәһсулдар әмәји бирләшдирмәк идејасынын мүәллифи ихтисас е'тибарилә игтисадчы олан инкилис Чон Беллерс (1654—1725) иди. Тәрбијә проблеминә о, өзүнүн сосиал-игтисадчылыг мүлаһизәләриндән јанашырды. Ч. Беллерс 1696-чы илдә педагожи истигамәтли кичик бир әсәр нәшр етдирди. Әсәр белә адланырды: «Зәнкинләрә әлверишли, јохсулларын һәјаты үчүн боллуг јарадан вә кәнчләрин јахшы тәрбијә едилмәси үчүн, әһалини чохалтмаг вә зәнкинләшдирмәклә дөвләт үчүн әлверишли олан бүтүн пешәләр вә кәнд тәсәррүфатыны өјрәдән әмәк коллечи тәшкил етмәк һаггында тәклифләр» (бах: Хрестоматија по истории зарубежној педагогики. Тәртиб едәни А. И. Пискунов, 2-чи нәшри, 1981, сәһ. 195). Ф. Енкелсин дедији кими, Ч. Беллерс капитализм гуручулуғу үчүн чалышса да, мәһдуд буржуа дүнјакөрүшүнә малик олмамышдыр. Тәклиф етдији коллечдә пешәләр өјрәтмәк үчүн о, тә'лими мәһсулдар әмәклә бирләшдирмәји нәзәрдә тутурду. Капитализм мүнасибәтләриндән, истисмарын һабелә чәмијјәтдә һөкм сүрән мәнфур әмәк бөлкүсүнүн маһијјәтиндән баш ача билмәјән Ч. Беллерс белә күман едирди ки, кәнчләрин тә'лимини мәһсулдар әмәклә бирләшдирмәк јолу илә әһалини бүтүнлүкдә сәнаје вә кәнд тәсәррүфаты әмәјинә чәлб етмәк олар вә беләликлә дә, варлыларын сәрвәти даһа да артар, јохсулларын исә һәјат шәраити јахшылашар.

Ч. Беллерс әсәринә белә бир епиграф јазмышды: «Әмәк боллуг јарадыр. Авара адам пәришан олар. Ишләмәјән адам јемәмәлидир» (Е. Н. Мединскиј. История педагогики, I чилд, М., 1941, сәһ. 146).

Ч. Беллерсин ирәли сүрдүјү тәклифләрин һәјата кечирилмәси үчүн о дөврдә һеч бир реал зәмин олмаса да бу тәклифләрин мүтәрәгги характер дашыдығы шүбһәсиз иди, мәһз буна көрә дә К. Марксын диггәтини чәлб етмишдир. К. Маркс јазырды: «Сијаси игтисад тарихин-

дә һәгигәтән алламә олан Чон Беллерс һәлә XVII әсрин ахырларында тамамилә ајдын баша дүшүрдү ки, чәмијјәтин һәр ики гүтбүндә бир-биринә әкс истигамәтдә олса да, һипертрофија (хәстәлик әламәти олараг һәддиндән артыг кенишләнмә) вә атрофија (зәифләмә, мәһв олма) төрәдән индики тәрбијә вә әмәк бөлкүсүнү арадан галдырмаг лазымдыр. О сөзарасы чох көзәл демишдир ки, «Бош јерә дәрс охумаг, бош галмаға өјрәнмәкдән о гәдәр дә јахшы дејилдир...

Чисмани әмәк аллаһ-тәаланын биринчи бујруғудур... Бәдәнин јашамасы үчүн јемәк нә гәдәр вачибдирсә, бәдәнин сағламлығы үчүн дә әмәк бир о гәдәр вачибдир; чүнки инсанын өзүнү нараһат етмәмәк үчүн тәнбәллик етмәси, она хәстәлик кәтирир. Әмәк һәјат чырағына јағ төкүр, фикир исә ону јандырыр... Бош јерә сәрф олунан ушаг әмәји (бу сөзләр Базедовлара вә онларын дедикләрини кор-коранә тәкрар едән мүасирләримизә һакиманә бир е'тираздыр) ушагларын күтбејин галмасына сәбәб олур» (К. Маркс, Капитал, I чилд, Бакы, 1949, сәһ. 418—419). Ч. Беллерс әмәјә онун тә'лимлә бағланмасына чидди фикир верирди, тәкчә она көрә јох ки, бу јолла кәнчләрә һәр һансы пешәни өјрәтмәк олар, тәкчә она көрә јох ки, мәһз бу јолла фајда әлдә етмәк олар, адамын ағлы мүдрик олар, ирадә мәтинләшәр, адамда хејирхаһлыг мөһкәмләнәр, һәм дә она көрә ки, мәһз бу јолла, јә'ни мәһсулдар әмәји тә'лимлә әлагәләндирмәк јолу илә чәмијјәти јенидән гурмаг истәјирди. О јазырды ки, тәклиф олунан системлә тәрбијә иши тәшкил едиләрсә «7 ил, ән чоху 14 ил әрзиндә кәнчләр еlә јетишәчәкләр ки, онлар үчүн һәјат даһа тәбии көрүнәчәкдир» (Е. Н. Мединскиј. Историја педагогики, I чилд, М., 1941, сәһ. 146—147).

Ч. Беллерс мәһз капитализмин илк инкишаф мәрһәләсиндә ирәли сүрмүш олдуғу бу мүтәрәгги тәрбијә идејалары нәтичәсиндә марксист педагокика тарихиндә шәрәфли јер тутмушдур. Совет педагокикасынын көркәмли корифеји олан Н. К. Крупскајанын она вердији јүксәк гијмәт буну ајдын көстәрир. Н. К. Крупскаја «Народноје образованије и демократија» адлы әсәриндә јазырды: «Беләликлә, Инкилтәрәдә сәнајенин инкишафы Беллерсә имкан вермишдир ки, һәлә XVII әсрдә тә'лимлә мәһсулдар әмәјин бирләшдирилмәсинин имкан дахилиндә олмасыны дәрк етсин; бу әмәјә исә о, бөјүк тәрбијәви мә'на верирди» (Н. К. Крупскаја. Педагогическије сочиненије. 1-чи чилд, М., 1957—1963, сәһ. 296). Н. К. Крупскаја һәм дә гејд едирди ки, Беллерсин сәнаје мәктәби кәнд тәсәррүфаты вә сәнаје әмәјини бирләшдирән, гадын вә ушаг әмәјинин сәмәрәли тәтбигинә кениш мејдан ачан тәһсил очағы олмаға хидмәт едәчәкди.

Беллерсин идејаларына белә јүксәк гијмәт верилмәсинин бир сәбәби дә, ирәлидә көрәчәјимиз кими, бу идејаларын XIX әсрин әввәлләриндә ушагларын тә'лими илә мәһсулдар әмәјини бирләшдирмәк үзәриндә чидди сурәтдә чалышанлара тә'сир көстәрмәси олмушдур. XVIII әсрдә, хүсусилә онун икинчи јарысында вә XIX әсрин әввәлләриндә Авропада ичтимаи-игтисади шәраитин нисбәтән сүр'әтлә инкишаф етмәси бу тә'лимин мүәјјән дәрәчәдә тәрәгги тапмасына сәбәб олду. Капиталист сәнајеси вә фермерләрә мәхсус кәнд тәсәррүфатынын инкишаф етмәси фәһлә кадрларына тәләбаты артырырды. Белә кадрлары исә анчаг кениш халг күтләләри арасында тапмаг оларды. Бунунла әлагәдар халг күтләләринин мүәјјән дәрәчәдә маарифләндирмәк зәрурәти мејдана чыхды, илк дәфә олараг халг маарифи һаггында мәсәлә галдырылды (Н. К. Крупскаја). Халг күтләләри дә өз варлыгларыны билдирмәјә чалышдылар, тәкчә мадди еһтијачларыны дејил, мә'нәви вә сијаси тәләбатларыны да ирәли сүрмәјә башладылар.

Бунунла әлагәдар мүтәрәгги фикирли адамлар, гисмән дә дөврүнүн мәшһур педагоглары көһнә тәрбијә системләринин јарытмаз олдуғуну сүбут етмәјә, ушаг вә кәнчләрин тәрбијә едилмәси үчүн тәчрүбәләр гојмаға, әмәли ишләр көрмәјә башладылар. Н. К. Крупскаја

јазыр ки, бу тәчрүбәләрин бөјүк мә'насы вә әһәмијјәти олдуғу ондан көрүнүр ки, «јүз илдән чох вахт кечәндән сонра, бу мәсәләләр, игтисади инкишафын кедиши илә исрарла ирәли сүрүлән тәләбат нәтичәсиндә јенидән мејдана чыхдылар» (јенә орада сәһ. 257).

Бөјүк мүтәфәккирләр, о чүмләдән о дөврүн көркәмли педагоглары Жан Жак Руссо, Иоһан Һенрих Песталотси әсәрләриндә тәрбијәјә даир бир сыра јени гијмәтли идејалар ирәли сүрмәклә бунларын ичәрисиндә кәнчләрин һәјаты үчүн даһа вачиб олан әмәк тәрбијәси мәсәләсини хүсусилә габарыг шәкилдә шәрһ етдиләр. Ж. Ж. Руссо «Емил вә ја тәрбијә һаггында» адлы әсәриндә (үчүнчү китаб, § 137) ачыг јазырды ки, «Әмәк чәмијјәтдә јашајан һәр бир адамын зәрури вәзифәсидир. Һәр бир тәнбәл вәтәндаш, истәр варлы олсун вә ја јохсул, гүввәли олсун вә ја зәиф чүвәллағыдыр». Руссо мәһз бу мөвгедән әмәк тәрбијәсини тәблиғ едир вә тә'кидлә чалышырды ки, истәр варлы ушағы олсун, истәрсә јохсул һеч бир кәнч әмәјә һазырлыгсыз тәрбијә едилмәсин.

Н. К. Крупскаја Руссонун әмәк тәрбијәсинә олан белә мүнасибәтини хүсуси гејд едир вә көстәрирди ки, Руссо һәр һансы механики әмәји дејил, мүәјјән мәгсәдә јөнәлдилән, мүәјјән фикир доғуран әмәк тәрбијәсини ирәли сүрүрдү.

Әмәк тә'лими һаггында Руссонун идејалары тә'лимлә мәһсулдар әмәјин бирләшдирилмәси идејасы сәвијјәсинә јүксәлдилмәсә дә, анчаг онун астанасында дајанмыш олса да, мүтәрәгги маһијјәт дашыјырды, чүнки о, әмәји истиснасыз олараг һәр кәсин зәрури вәзифәси һесаб едирди, шәхсијјәти формалашдырмаг мәгсәдилә тәрбијә олунанлара ичтимаи мүнасибәтләрин вачиб тә'сир васитәләрдән бири олдуғуну шәрһ едирди. Мәһз бу нөгтеји-нәзәрдән Руссонун һәмин идејалары Н. К. Крупскаја тәрәфиндән јүксәк гијмәтләндирилирди.

Надежда Константиновна Песталотсинин дә әмәк тәрбијәсинә даир идејаларына јүксәк гијмәт верир вә јазырды ки, о, елементар тәһсилин һәм мәгсәдјөнлү методларыны, һәм дә онун мәзмунуну шакирдләрин һәртәрәфли, аһәнкдар зеһни, физики вә әхлаги чәһәтдән инкишафы илә бағлајыр, һәмчинин онларда зеһни, физики вә әхлаги вәрдишләрин дүзкүн јарадылмасына чалышырды. Физики вәрдишләр мәфһуму алтында исә Песталотси тәкчә физиоложи сәчијјә дашыјан вәрдишләри дејил, һәм дә физики маһијјәт дашыјан фәалијјәти, физики әмәјә аид вәрдишләри нәзәрдә тутурду. Песталотси мәһсулдар әмәјин халг күтләләринин һәјаты мәркәзиндә дурдуғуну ирәли сүрүр вә буну бүтүн тәрбијә ишләринин мәркәзинә гојурду. Бу барәдә Песталотси өзү дә чох ачыг јазырды: «Инсан өз дүнјабахышыны адәтән мәшғул олдуғу әмәклә әсасландырмагда ахтармалыдыр... О, сә'ј етмәлидир ки, идракыны әсас е'тибарилә әмәк фәалијјәтиндән чыхарсын... она көрә дә һәр ушаға верилән билик, онун әмәк фәалијјәтинә јахын јердә тәмәркүзләшмәлидир», адамын характери дә әмәкдә тәшәккүл тапар (бах: јенә орада, сәһ. 275). Бүтүн бу мүтәрәгги идејаларына бахмајараг Песталотси дә өз мүагиби Руссо кими јолун јарысында, тә'лимлә мәһсулдар әмәји бирләшдирмәк идејасынын астанасында галды. Бу тә'лимин тәшәккүлүнә утопик сосиалистләрдән Франсада Шарл Фурје (1772—1837), Инкилтәрәдә Роберт Оуен (1776—1858) чох јахынлашдылар. Характерик чәһәт ондан ибарәтдир ки, истәр Ш. Фурје, истәрсә дә Р. Оуен кәнч нәслин тәрбијәсинә даир ирәли сүрдүкләри јени идејалара капитализм чәмијјәтини дәјишдириб јениләшдирмәк, ону буржуа «мәдәнијјәтинин» позучулуғундан хилас едиб сосиализм чәмијјәти гурмаг, Фурје демишкән, «аһәнкдар гурулуш» јаратмаг идејаларындан вә әмәли ишләриндән кәлиб чыхмышдылар. Онлар јени чәмијјәтин јени адамлар васитәсилә гурулачағына вә бу јени адамларын һәмин јени чәмијјәтдә јетишдирилмәләринин мүмкүн олачағына инанмышдылар. Ш. Фурје јазырды ки, «Тәбии вә бүтөв чәмијјәт, анчаг елә бир шәраитдә өзүнә јер тута биләр ки, орада һәр бир фәрд өз габилиј-

јәтләрини бүтүнлүкдә инкишаф етдирә билсин» (Шарл Фурје. О воспитании при строе гармонии, М., 1939, сәһ. 8). Фурје ушагларын тәрбијәсинә даир ирәли сүрдүјү фикирләри чәмијјәтин ичтимаи зәһмәт әсасында гурулмасы илә бағлајырды. О өзү бу барәдә дәфәләрлә гејд етмишдир. Фурје буржуа тәрбијәсинин позучу маһијјәтини онда көрүрдү ки, бу тәрбијә «ушағын габилијјәтләрини әзир вә тәһриф едир», «ушағы тәбиәтә зидд олан истигамәтә көндәрир, һалбуки тәбиәтин мәгсәдләриндән... биринчиси... тәбии сәрвәтдир ки, бу да кәнд тәсәррүфаты вә фабрик әмәјиндән доға биләр» (јенә орада, сәһ. 10). Даһа сонра о јазырды ки, јени чәмијјәтдә тәрбијәнин «мәгсәди интеллектуал габилијјәтләрин там инкишафыны тә'мин етмәк, онлары мәһсулдар әмәјин мәнафејинә табе етмәкдир» (јенә орада, сәһ. 11). Фурје белә һесаб едирди ки, аһәнкдар чәмијјәтдә тәрбијә һәр шејдән әввәл ушагларын кичик јашларындан нәјә һәвәс көстәрдикләрини үзә чыхармалыдыр, шәхсијјәти мүхтәлиф фәалијјәтләрә гошулмаға алышдырмалыдыр, елә фәалијјәтләрә ки, онлар үчүн тәбиәт өзү јол ачмышдыр вә буну онларын әлиндән буржуа сивилизасијасы алмышдыр (јенә орада, сәһ. 12).

Фурјенин нәзәријјәсинин зәиф чәһәтләриндән бири ондан ибарәтдир ки, о, ушаглары чох кичик јашларындан (4—5 јашындан) ишләмәјә көндәрмәји мүмкүн һесаб едирди. Лакин онун бу сәһви «тактики» характер дашыјырды. «Стратежи» планда исә о дүзкүн јол тутмушду, ушаглары һәртәрәфли тәрбијә етмәк, һәм мә'нәви, һәм дә физики габилијјәтләрини инкишаф етдирмәк үчүн онларын тә'лимини мәһсулдар әмәклә бирләшдирмәји гәти шәкилдә ирәли сүрүрдү. Онун мүасири вә һәмфикри олан Р. Оуен дә белә бир нәзәријјә мејдана сүрмүшдү. Оуенин бүтүн педагожи системини бурада ишыгландырмағы лазым билмирик, чүнки бу систем кифајәт дәрәчәдә ишыгландырылмышдыр. Бизи анчаг онун нәзәрдән кечирдијимиз проблемлә—һәртәрәфли инкишаф етмиш шәхсијјәтин тәшәккүлү илә әлагәдар олан тә'лимлә мәһсулдар әмәјин бирләшдирилмәсинә даир идејалары марагландырыр. Бәри башдан гејд етмәлијик ки, Оуен дә Фурје кими мәнфур капитализм мүнасибәтләрини кәскин ифша етмиш вә чәмијјәти коммунист колонијалары әсасында јенидән гурмағы өз гаршысына мәгсәд гојмушдур. Бу вәзифәни Оуен тәкчә нәзәри мүлаһизәләр вә тәблиғат јолу илә дејил, һәм дә әмәли олараг тәчрүбәдә, онун дәјәрли олмасыны көстәрмәклә јеринә јетирмәк истәјирди. О да бу бөјүк тәдбири капитализм әлејһинә чеврилмиш, сосиализмин леһинә ирәли сүрдүјү мүтәрәгги сосиоложи мүлаһизәләринә әсасән һәјата кечирмәјә сә'ј көстәрирди. Белә бир јени чәмијјәт јаратмаг үчүн о «бүтүн ушагларын имкан дахилиндә тәкмилләшдирилмиш тәрбијә алмасыны әсас васитә һесаб едирди. Өзүнә көрә һазырда мөвчуд олан синфи бөлкү вә синфи дөвләт өз јерини елә бир тәшкилата вермәлидир ки, о, һәр бир чәмијјәт үзвүнү ејни дәрәчәдә, ичтимаи ишә бурахсын вә һәр бир фәрдә инсани һәјат тәрзи кечирмәјә имкан версин» (бах: Н. Қ. Крупскаја. Јухарыда көстәрилән әсәри, сәһ. 290). Р. Оуен халг күтләләринин јохсуллуғунун сәбәбләрини ичтимаи әмәк бөлкүсүндә — фабрик әмәји илә кәнд тәсәррүфаты әмәји, зеһни әмәклә физики әмәк арасында олан бөлкүдә көрүр вә ону «јохсуллуғун, авамлығын, һәр бир позғунлуғун, чәзанын, бәдбәхтлијин, зеһни керилијин синоними һесаб едирди» (бах: Педагогическије идеи Р. Оуена. Избранныје отрывки из сочинении Р. Оуена. М., 1940, сәһ. 230). О, сосиал бәдбәхтлији јох етмәнин әсас васитәсини инсанлары јени гајдада тәрбијә етмәкдә, онлары һәртәрәфли инкишаф етдирмәкдә, мәнфур әмәк бөлкүсүнү јох етмәкдә көрүрдү. Сонунчунун ләғв едилмәси зәрурәтини о, физиоложи мөвгедән дә шәрһ едир вә көстәрирди ки, адам анчаг физики әмәклә мәшғул олдугда онун зеһни, зеһни әмәклә мәшғул олдугда исә физики габилијјәтләринин инкишафы дајаныр, писләшир (јенә орада, сәһ. 226).

Р. Оуенин бүтүнлүкдә чәмијјәти, гисмән дә тәрбијә системини дәјишдирмәк үчүн тәклифләри нәдән ибарәт иди? О јазырды ки, бизим бу мәгсәдлә ирәли сүрдүјүмүз план практиканын зиддинә кедән принсипләрә әсасланыр. Бу принсипләрин маһијјәти: ишчиләрин зеһни вә физики гүввәләрини кениш өлчүдә әлагәләндирмәкдән, шәхси вә ичтимаи мәнафејин там ујғунлуғундан ибарәтдир; милләтләрә елә идеја ашыламагдан ибарәтдир ки, онлар гүввә вә сәадәтләрини мәһз биркә фәалијјәтләриндә көрсүнләр. Мөвчуд вәзијјәтлә јарадачағымыз вәзијјәт арасындакы һәгиги фәрг будур (јенә орада, сәһ. 230). Онун индики һәјатымызын принсипләри илә сәсләшән коммунист идејаларыны шәрһ етмәјә јәгин ки, еһтијач јохдур.

Оуен фабрик системи үзрә тәчрүбәсинә, һәмчинин нәзәри мүлаһизәләринә истинад едәрәк белә бир нәтичәјә кәлир ки, чәмијјәт сағлам принсипләрә әсасән гурулдугда—јалныз о заман һамы, тәрбијә васитәсилә ушагларын һәртәрәфли инкишаф етмиш адамлар олмасынын вачиблијини, онларын тәбиәтиндә олан бүтүн үнсүрләрин мүнтәзәм тәмринләр васитәсилә лазыми дәрәчәдә инкишаф етмәсинин вачиблијини баша дүшәчәк (јенә орада, сәһ 226—227).

Буна наил олмаг үчүн, јә'ни ушагларын әгли вә физики габилијјәтләринин инкишафыны тә'мин етмәк үчүн «һәр бир ушаг мәнсуб олдуғу ичмаларда тәбии сүр'әтлә инкишаф етмәклә јанашы өз ичмасынын бүтүн башлыча практик әмәлијјатларында иштирак етмәлидир...» (јенә орада, сәһ. 92—93). Бу ичмаларда исә һәм сәнаје, һәм дә кәнд тәсәррүфаты әмәјинин олмасы нәзәрдә тутулурду.

Фурјенин идејалары кими Оуенин фикирләри дә марксизм классикләри тәрәфиндән бәјәнилмишдир. Онларын тәчрүбәсинин, һәмчинин гурмаг истәдикләри чәмијјәтин лајиһәсинин маһијјәтини әтрафлы шәрһ едән Ф. Енкелс јазырды: «Буиларын һәр икисинин фикринчә, инсан һәртәрәфли әмәли фәалијјәт јолу илә өз габилијјәтләрини инкишаф етдирмәлидир вә әмәк бөлкүсү нәтичәсиндә әмәјин итирдији чазибәдарлыг, һәр шејдән әввәл, мәшғәләләрин көстәрилән шәкилдә бир-бирини әвәз етмәси вә буна ујғун олараг һәр бир ајрыча ишә һәср едилән (Фурјенин дедији кими) «сеансын» гыса олмасы јолу илә јенидән она гајтарылмалыдыр» (Ф. Енкелс. Анти-Дүринг, Бакы, 1967, сәһ. 197).

Беләликлә, Оуен вә Фурјенин ирәли сүрдүкләри педагокиканын ән мүһүм маддәси тәсәввүр етдикләри чәмијјәтдә јени инсан тәрбијәси үчүн тә'лими ушагларын мәһсулдар әмәји илә бағламагдан ибарәт иди (бах: Педагогические идеи Р. Оуена. сәһ. 212—213).

Академик Н. Қ. Гончаровун (1902—1980) тәдгигатындан көрүндүјү кими, Н. Г. Чернышевски (1828—1889) вә В. Г. Белински дә (1811—1948) шәхсијјәтин һәртәрәфли инкишафы проблеминә тохунмушлар. Чернышевски ушагларын тәрбијәсиндән сөһбәт ачаркән онларын һәм зеһни, һәм физики, һәм дә әхлаги... чәһәтләрдән инкишаф етдирилмәсинин зәрури олдуғуна хүсуси фикир вермишдир (бах: Н. Қ. Гончаров. Школа и всесторонније воспитанији личности. «Советскаја педагогика» журналы, 1970, № 8).

1. Елми әдаләт наминә хатырлатмалыјыг ки, јухарыда дејилдији кими, бу идеја илк дәфә Ч. Беллерс тәрәфиндән ирәли сүрүлмүшдүр. Бу идеја Р. Оуенә јахшы мә'лум иди: Белә ки, Р. Оуенин достларындан бири 1817-чи илдә өз шәхси китабханасыны тәнзим едәркән орада вахтилә Беллерс тәрәфиндән һәмин мәсәләјә даир јазылан китабчаја раст кәлир вә ону истифадә етмәк үчүн Р. Оуенә тәгдим едир. Р. Оуен Ч. Беллерсин бу мәсәләдә хидмәтини көстәрмәјә сөз верир.

Бу тә'лимин тарихинә даир даһа чох јазмаг оларды. Лакин она еһтијач јохдур зәнниндәјик. Јазыланлар да ачыг көстәрир ки, бу тә'лим гәдим јунанлардан башламыш утопист сосиалистләрәдәк инкишаф јолу кечмиш, сонунчуларда өзүнә јени ад газанмыш мүтәрәгги мәзмуна коммунист мәгсәдли тә'лимә чеврилмишдир. Лакин бу тә'лим һәлә јеткин шәкил ала билмәмишди, чүн-

ки о елмә истинад етмәмәклә бәрабәр, ичтимаи-игтисади шәраитлә дә һесаблашмырды. О һәмчинин һәјат шәраитини јахшылашдырмаға чалышан халг күтләләринин, илк нөвбәдә фәһлә синфинин ингилаби һәрәкаты илә, синфи мүбаризә мәсәләләри илә бағланмырды. Мәһз буна көрә дә марксизм классикләри утопик сосиалистләрин ирәли сүрдүкләри сосиалист идејалы, о чүмләдән тәрбијә һаггында олан мүтәрәгги фикирләри бир тәрәфдән јүксәк гијмәтләндирир, дикәр тәрәфдән исә тәнгид едирдиләр. «Алман идеолокијасы» адлы әсәрдә онлар јазырдылар ки, Фурјенин тәрбијә һаггындакы фикирләри, бу саһәдә мөвчуд оланлар сырасында ән јахшы сәчијјә дашыјыр (бах: К. Маркс, Ф. Енкелс. Әсәрләри, 3-чү чилд, сәһ. 516—517). К. Маркс Р. Оуенин тәрбијә системини нәзәрдә тутараг јазырды ки, кәләчәјин тәрбијә системинин рүшејми мәһз бурадан нәш'әт едир (јенә орада, 23-чү чилд, сәһ. 498). Ф. Енкелс јазырды ки, алман сосиализми Сен-Симон, Фурје вә Оуен кими үч мүтәфәккирин чијниндә дурур. Бунларын ирәли сүрдүкләри тә'лим фантастик вә утопик олмасына бахмајараг дүнјанын чох бөјүк мүтәфәккирләринә мәхсусдур, бу тә'лим даһијанәликлә сајсыз-һесабсыз чохлу белә һәгигәтләри габагламышдыр ки, онун доғрулуғуну биз инди елмә әсасән исбат етмишик (јенә орада, 18-чи чилд, сәһ. 498).

Марксизм баниләри бу мүсбәт рә'јлә бәрабәр һәм дә гејд едирдиләр ки, утопист сосиалистләрин кәләчәк чәмијјәт һаггындакы идејалары утопикдир, фантастикдир, мәһз она көрә дә онлар һәр чүр сијаси, хүсусилә һәр чүр ингилаби фәалијјәти рәдд едирләр; онлар өз мәгсәдләринә сүлһ јолу илә чатмаг истәјирләр, кичик, әлбәттә, һеч дә баш тутмајан тәчрүбәләри, нүмунә көстәрмәклә кәләчәк чәмијјәтә јол ачмаға чалышырлар. Бу исә кәләчәк чәмијјәти фантастик сүр'әтлә тәсәввүр етмәкдир (К. Маркс вә Ф. Енкелс, Әсәрләри, 4-чү чилд, сәһ. 456).

Онларын шәхсијјәтин һәртәрәфли аһәнкдар инкишаф етдирилмәси һаггында тә'лими дә фантастик вә утопик иди. Она көрә ки, онлар чох мүтәрәгги олан бу идејаны да елмә истинад етмәклә әсасландыра билмәмишдиләр. Бу вәзифәни исә тарих елми сосиализмин баниләри К. Маркс вә Ф. Енкелсә һәвалә етди.

РЕСПУБЛИКА МААРИФ ИШЧИЛӘРИНИН ФӘАЛЛАР ЈЫҒЫНЧАҒЫ

Бакыда республика маариф ишчиләринин фәаллар јығынчағы кечирилмишдир. Јығынчагда Азәрбајчан ССР маариф назири Е. М. Гафарова јолдашын «1981—1982-чи дәрс илинин јекунлары вә Сов.ИКП МК-нын Баш катиби, ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин Сәдри Л. И. Брежнев јолдашын ҮИЛККИ XIX гурултајындакы нитгиндә вә Сов.ИКП МК Сијаси Бүросу үзвлүјүнә намизәд, Азәрбајчан КП МК-нын биринчи катиби Һ. Ә. Әлијев јолдашын Азәрбајчан ЛККИ XXXI гурултајындакы нитгиндә ирәли сүрүлмүш мүддәа вә нәтичәләрлә әлагәдар 1982—1983-чү дәрс илиндә педагожи коллективләрин вә халг маарифи органларынын бә'зи вәзифәләри һаггында» мә'рузәси динләнилмишдир.

Мүзакирә едилән мәсәлә әтрафында Нахчыван МССР маариф назиринин мүавини М. Ахундов, МАМЕИИҺИ Республика Комитәсинин сәдри Ә. Һејдәрова, Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин директору З. Гаралов, Азәрбајчан ЛККИ МК катиби С. Һачыјева, Дағлыг Гарабағ Мухтар Вилајәти ХМШ-нын мүдири С. Арамјан, Бакы ШХМШ-нын мүдири А. Ахундов, Кировабад ШХМШ-нын мүдири Л. Вәлијева, Сабирабад РХМШ-нын мүдири З. Мирзәјева, Фүзули РХМШ-нын мүдири Һ. Һүсејнов, Гах РХМШ-нын мүдири Ә. Мәммәдов, Исмајыллы РХМШ-нын мүдири В. Салеһов, республика мусиги вә инчәсәнәт тәмајүллү интернат-мәктәбләрин директорлары Ә. Мәммәдов вә Һ. Әләкбәров јолдашларын чыхышлары олмушдур.

Јығынчагда Азәрбајчан КП МК-нын катиби Һ. Ә. Һәсәнов јолдаш чыхыш етмишдир.

Азәрбајчан КП МК елм вә тәдрис мүәссисәләри шө'бәсинин мүдири Һ. И. Исајев јолдаш јығынчағын ишиндә иштирак етмишдир.

Шәкидә илк дүнјәви тәһсил мәктәби

Һүсејн ӘҺМӘДОВ
педагожи елмләр доктору, профессор,
Сабир ӘФӘНДИЈЕВ
филолокија елмләри намизәди

Сон илләр ичтимаи фикир тарихимизин вә классик ирсимизин өјрәнилмәсинә мараг хејли күчләнмишдир. Халгымызын чохәсрлик мәдәнијјәт тарихиндә мүтәрәгги нә варса бу күнкү нәслә верилмәлидир. Шәһәр вә кәндләримиздә халг маарифи, елм, әдәбијјат вә инчәсәнәтлә бағлы кечирилән бир сыра јубилеј тәдбирләринин әсас мәгсәдини мәһз бу фикир тәшкил едир. Белә тәдбирләр мәдәнијјәт тарихимизин намә'лум сәһифәләрини ишыгландырмаг, мүтәрәгги ән'әнәләри нәсилдән-нәслә өтүрмәјә хидмәт етмәклә јанашы, зәһмәткешләрин, хүсусән кәнч нәслин вәтәнпәрвәрлик, бејнәлмиләлчилик, халгымыза, онун зәнкин тарихинә һөрмәт һисси руһунда тәрбијәсиндә бөјүк рол ојнајыр. Мәһз буна көрә дә партија вә һөкумәтимиз белә тәдбирләрин тәшкили вә кечирилмәсинә бөјүк гајғы көстәрирләр. Бу чәһәтдән Азәрбајчан КП Мәркәзи Комитәсинин «Шәкидә, Шушада үмумтәһсил мәктәбләринин 150 иллији вә Ләнкәранда 1 нөмрәли орта үмумтәһсил мәктәбинин 125 иллији һаггында» (март, 1982-чи ил) гәрары халг маарифинин тәрәггисинә, мәктәб тәһсилинин тәнтәнәсинә партијамызын күндәлик гајғысынын јени тәчәссүмүдүр. Һәмин гәрар республика зәһмәткешләринин вә педагожи ичтимаијјәтин бөјүк руһ јүксәклијинә сәбәб олмушдур. Гәрарда Азәрбајчанда јени типли тәдрис очаглары олан һәмин мәктәбләрин маариф вә мәдәнијјәт тарихимиздә ојнадыглары бөјүк рол хүсуси олараг гејд едилмишдир.

Шәки һәлә гәдимдән Азәрбајчанын көркәмли елм, мәдәнијјәт мәркәзләриндән бири олмуш, бурада Шәргин ири карвансаралары дүнја тичарәтинин ән мәшһур сөвдәкәрләрини бураја кәтириб чыхармышдыр. XIX әсрдә Шәки һәм дә ипәк е'малы мануфактураларынын даһа чох фәалијјәтдә олан бир мәркәзи кими франсызларын, инкилисләрин, јапонларын вә италјанларын диггәтини өзүнә чәлб етмиш, Азәрбајчанын Русија тәркибинә дахил олмасы нәтичәсиндә Шәкидә мә'чар үсул-идарәсинин онларча мәмуру вә хејли һиссәси өзүнә мәскән салмышдыр.

Шәрг елминин вә исламијјәтин күчлү тә'сири илә Шәкидә бир чох мүдини мәктәб, мәктәбдарлар вә дәррисләр, катибләр вә алимләр фәалијјәт көстәрир, ислам дининин, Шәрг тәбабәти, фәлсәфәси вә дилчилијә аид ән көзәл әлјазмалары, ән мө'тәбәр китаблар сүр'әтлә јајылыр, маарифә мејл күчлү бир ахына чеврилирди. Шәки ханлары, тачирләри вә мануфактура саһибкарлары өз өвладларыны Авропанын бир чох университетләринә, Иран, Түркијә вә Гаһирәнин мәшһур елм очагларына охумаға көндәрир, Русијадакы кимназијаларда вә семинаријаларда чохлу шәкили кәнч охујур, тәһсил алырды. Шәки гәзасы о заманлар бөјүк бир әразини әһатә едирди. Бу гәзаја индики Шәки, Варташен вә Гутгашен рајонлары дахил иди. Мүхтәлиф милләт вә халгларын јашадығы бу мүрәккәб рекионда чар Русијасы өз мүстәмләкәчилик сијасәтини јеритмәк үчүн һеч нәји әсиркәмирди.

Шәки мүһитинин бу характерик хүсусијјәти чар мә'мурларынын диггәтиндән јајынмамыш, кечән әсрин 20-чи илләриндән башлајараг Азәрбајчанын бир сыра гәза шәһәрләри илә јанашы Шәкидә дә рус дилиндә гәза мәктәби ачмаг зәру-